

ΕΝΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΟ» ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ
ΤΟΥ ΣΕΝΕΚΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΩΝ ΤΟΥ GASPARINO BARZIZZA:
INSTRUMENTUM MAGISTRI VEL DISCIPULI LIBER?

Η ύπαρξη ενός ακόμη χφ των *Επιστολών* του Σενέκα – και μάλιστα ενός χφ του οποίου το κείμενο δεν έχει αξιώσεις στην κριτική αποκατάσταση των *Επιστολών* – δεν θα είχε ιδιαίτερη σημασία, κι ούτε θα άξιζε να ασχοληθεί κανείς με αυτό, αν δεν συνέτρεχαν οι ακόλουθοι δύο λόγοι: (α) το χφ, κατά την επικρατούσα άποψη, είναι γραμμένο στην Εύβοια του 1409 από κάποιον υπάλληλο της βενετικής διοίκησης του νησιού, αν και ο κολοφώνας αφήνει πολλά περιθώρια αμφισβήτησης του τόπου παραγωγής του, και (β) στο πρώτο μισό του το κείμενο των *Επιστολών* περιέχει πληθώρα σχολίων τα οποία εμφανίζουν εξαιρετικές ομοιότητες με τα σχόλια στις *Επιστολές* του Σενέκα από τον επιφανή λόγιο της εποχής αντιγραφής του χφ Gasparino Barzizza· επιπλέον, διαθέτουν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά της σχολαστικής παράδοσης ανάλυσης των κλασικών συγγραφέων και κειμένων, μιας παράδοσης συνήθους και ευρέως εφαρμοσμένης στα πανεπιστήμια, σχολεία και ιδιωτικά μαθήματα του Μεσαίωνα και της Ιταλικής Αναγέννησης, κάτι που εγείρει ερωτήματα για τον σκοπό αναπαραγωγής ενός τέτοιου σχολιασμού, λαμβανομένων υπόψη του τόπου και του χρόνου παραγωγής του χφ και της ιδιότητας του γραφέα.

Το χφ αυτό αποτελεί σήμερα μέρος της συλλογής χφφ της Βρετανικής Βιβλιοθήκης του Λονδίνου (χφ Additional 11984· από εδώ και στο εξής χφ BL Add. 11984).¹ Ανοίγει στο φ.1(9)^r με τον τίτλο *Lucii Annei Senecae epistolarum ad Lucillum [sic]· liber primus incipit*, και περιέχει το κείμενο των *Επιστολών* του Σενέκα ακολουθώντας την παράδοση του κειμένου

1. Βλ. *Catalogue of Additions to the manuscripts in the British Museum*, Λονδίνο 1850, και L. Stephen, *Dictionary of National Biography*, τ. 8, Λονδίνο 1886, σσ. 76-77.

2. Ο πρώτος αριθμός αντιστοιχεί στην αρίθμηση των φύλλων του κώδικα από τη Βρετανική Βιβλιοθήκη και ο δεύτερος – στην παρένθεση – αντιστοιχεί στην αυθεντική φυλλαρίθμηση του χφ, η οποία προηγήθηκε της γραφής των σχολίων· βλ. π.χ., φφ. 5(13)^r, 12(22)^r, κ.ά.

των υπολοίπων χφ των *Επιστολών*.³ Ανάμεσα στα τετράδια που έχουν εκπέσει από το χφ (το δεύτερο, φφ. 9(17)-14(24), και το όγδοο, φφ. 55(67)-60(72)), έχει χαθεί και το πρώτο τετράδιο (εξ ου και η αυθεντική αρίθμηση ξεκινάει από το φ. 9), στο οποίο μπορούμε να υποθέσουμε, κατ' αναλογία προς το περιεχόμενο και τη δομή άλλων χφ των *Επιστολών* του Σενέκα, ότι βρισκόταν η *Vita Senecae* και ίσως κάποια επιπλέον σχόλια.⁴ Το χφ κλείνει στο φ. 108(120)ν με τον κολοφώνα: Explicit liber epistolarum Senecae / scriptus per me Manfredinum de Ponte / cancellarium in Euriponte / in Euboica insula / completus anno millesimo quandragesimo nono [indictione] secunda die vii Decembris / et incoatus xvi Septembris preteriti / Deo gratias. [± 5] finito libro / refero gratias Christo (XPO).⁵

Από τον κολοφώνα συμπεραίνουμε λοιπόν ότι το χφ αντιγράφηκε από κάποιον Manfredinus de Ponte. Ο J. W. Bradley αναφέρει τον Manfredinus de Ponte μόνον ως αντιγραφέα των *Επιστολών* του Σενέκα στον Λουκίλιο.⁶ Δυστυχώς η μελέτη των χρονολογημένων και υπογεγραμμένων χφ στη βιβλιογραφία δεν αποδείχτηκε ικανή στο να εμπλουτιστούν οι πληροφορίες για τον γραφέα – πέρα από αυτές που μας παρέχει ο ίδιος: cancellarius in Euriponte in Euboica insula. Δεν υπάρχει επίσης λόγος να αμφισβητήσουμε ότι κατείχε ακόμη αυτήν την ιδιότητα το έτος κατά το οποίο ολοκλήρωσε την αντιγραφή του χφ, το 1409, διαφορετικά θα ήταν ανορθόδοξο να υπογράφει με μια παρελθούσα ιδιότητα – κάτι που θα αντέβαινε και στη συνήθη πρακτική όσων επέλεξαν να υπογράψουν τα χφ που παρήγαν. Είναι λοιπόν προφανές ότι ο Manfredinus ήταν publicus imperiali auctoritate notarius et cancellarius στην Εύβοια ή Negroponte, όπως ήταν πιο γνωστό το νησί τότε, όταν αυτό βρισκόταν ήδη κατά την περίοδο αυτή υπό βενετική διοίκηση (από το 1385),⁷ και βάλιλος-διοικητής

3. Βλ. L. D. Reynolds, *The Medieval Tradition of Seneca's Letters*, Οξφόρδη 1965, σσ. 17-65, και L. A. Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, έκδ. L. D. Reynolds, τ. 2, Οξφόρδη 1965.

4. L. A. Panizza, «Gasparino Barzizza's Commentaries on Seneca's Letters», *Traditio* 33 (1977) 297-358, βλ. ιδιαιτ. σσ. 342-50, και G. Albanese, «La Vita Senecae», *Seneca: una vicenda testuale. Mostra di manoscritti senecani della Biblioteca Laurenziana di Firenze per il Bimillenario di Seneca, 2 aprile-2 luglio 2004*, έκδ. T. De Robertis και G. Resta, Φλωρεντία 2004, σσ. 47-54.

5. Βλ. Bénédictins du Bouveret, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XVIe siècle*, τ. 6, Fribourg, Éditions Universitaires, 1976, ιδιαιτ. τ. 5, σ. 105, αριθ. 12919· E. A. Bond – E. M. Thompson – G. F. Warner, *The Palaeographical Society. Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions*, second series, τ. 2, Λονδίνο 1884-1894, εις. 96 (φ. 77)· A. G. Watson, *Catalogue of Dated and Datable Manuscripts c. 700-1600 in the Department of Manuscripts the British Library*, τ. 2, The British Library 1979, ιδιαιτ. τ. 1, σ. 35, και τ. 2, εις. 320.

6. J. W. Bradley, *A Dictionary of Miniaturists, Illuminators, Calligraphers, and Copyists*, τ. 3, Λονδίνο 1887-89, ιδιαιτ. τ. 3, σ. 88.

7. J. Bury, «The Lombards and Venetians in Euboea: 1205-1470», *JHS* 7 (1886) 309-52, 8 (1887) 194-213, 9 (1888) 91-117.

του νησιού ήταν ο Nicolò Venier (1408-1410),⁸ μέλος μιας από τις οικογένειες ευγενών Βενετών που ζούσαν στο νησί εκείνη την περίοδο. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει απαραίτητως ότι το χφ αντιγράφηκε στην Εύβοια· αν και η βιβλιογραφία για το χφ λαμβάνει ως δεδομένο ότι ο τόπος παραγωγής του είναι η Εύβοια,⁹ ο κολοφώνας δεν επιτρέπει να εξαγάγουμε ασφαλή συμπεράσματα γι' αυτό. Το in Euboeica insula φαίνεται να λειτουργεί περισσότερο ως επεξήγηση στο αμέσως προηγούμενο in Euriponte παρά ως ένδειξη του τόπου όπου έγινε η αντιγραφή του χφ. Θα μπορούσε κάλλιστα να είχε αντιγραφεί στη Βενετία ή όπου αλλού θα επέτρεπε η ύπαρξη του πρωτοτύπου· δυστυχώς, το γεγονός ότι το χφ δεν έχει περιληφθεί στις κριτικές εκδόσεις των *Επιστολών* του Σενέκα καθώς και η πολύ περιορισμένη βιβλιογραφία γι' αυτό δεν επιτρέπουν να ακολουθήσει κανείς τα ίχνη της προέλευσής του. Χωρίς να είναι δυνατόν να αποκλειστεί εντελώς η Χαλκίδα της Εύβοιας ως τόπος παραγωγής του, φαίνεται πιθανότερο ότι αυτή έγινε αλλού. Από παλαιογραφική άποψη πάντως ο κολοφώνας είναι γραμμένος από τον ίδιο τον γραφέα του χφ στην περίοδο κατά την οποία αντέγραψε το κείμενο των *Επιστολών*, όχι όμως και τα σχόλια που τις συνοδεύουν.

Αυτά, πάλι όπως προκύπτει από προσεκτική παλαιογραφική εξέταση, έχουν γραφτεί από το ίδιο χέρι το οποίο έγραψε το κείμενο των *Επιστολών*, αλλά σε διαφορετική περίοδο. Εδώ θα πρέπει να διασαφηνιστεί ότι με τον όρο σχόλια νοούνται οι επεξηγηματικές σημειώσεις στα διάστιχα ή στα περιθώρια του χφ, τα οποία διαφοροποιούνται από τις γλώσσες και τις διαφορετικές κειμενικές γραφές. Η διάκριση αυτή είναι απαραίτητη, γιατί σχετίζεται και με την παλαιογραφική μελέτη του χφ και φωτίζει τον τρόπο και τον χρόνο παραγωγής του. Από το μελάνι που χρησιμοποίησε ο γραφέας και από τον τρόπο γραφής του διαπιστώνεται ότι το κείμενο των *Επιστολών*, ο κολοφώνας και η πλειονότητα των γλωσσών και των διαφορετικών κειμενικών γραφών γράφτηκαν την ίδια περίοδο, δηλαδή μεταξύ Σεπτεμβρίου και Δεκεμβρίου του 1409. Αντιθέτως, τα επεξηγηματικά σχόλια καθώς και εκείνα που αφορούν στη δομή και στο περιεχόμενο των *Επιστολών* και τα οποία καλύπτουν μόνον τα πρώτα 54 φύλλα του χφ, γράφτηκαν σε μια γραφή κομψή, λιγότερο προσεγγισμένη από αυτή του 1409, από το ίδιο χέρι, με διαφορετικό μελάνι και σε πολλές περιπτώσεις στριμωγμένα ανάμεσα στις υπόλοιπες σημειώσεις, στην φυλλαρίθμηση και στην αρίθμηση των *Επιστολών*, π.χ.,

8. Αυτ., πίν. 4.

9. Στον κατάλογο των χφφ της Βρετανικής Βιβλιοθήκης αναφέρεται ως τόπος παραγωγής: Chalkis - Euboea, Greece.

φφ. 6(14)v, 8(16)v, 9(17)v (στο οποίο ο σχολιαστής έχει περικλείσει το προγενέστερο σχόλιο σε ένα τετράγωνο), 14(24)v (γύρω από την συνδετική λέξη στο κάτω περιθώριο της σελίδας), 18(28)r, κ.ά.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο Manfredinus σε ένα πρώτο στάδιο (1409) αντέγραψε το κείμενο των *Επιστολών* ταυτόχρονα με τις διαφορετικές κειμενικές γραφές και διάφορες γλώσσες καθ' όλη την έκταση του χφ, ενώ σε ένα δεύτερο στάδιο – δυστυχώς απροσδιόριστο – έγραψε τα πιο εκτεταμένα επεξηγηματικά σχόλια, καταβάλλοντας κάθε προσπάθεια να τα προσαρμόσει γύρω από το κείμενο ή ανάμεσα σε αυτό χωρίς να αλλοιώσει την αρχική διάταξη του κειμένου και των πρώτων του σημειώσεων.¹⁰

Και αυτά τα επεξηγηματικά σχόλια της δεύτερης περιόδου παραγωγής του χφ είναι που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη του, τόσο για την προέλευσή τους όσο και για τον σκοπό για τον οποίο γράφτηκαν.

Epistula 9a (χφ BL Add. 11984)

«Vide quid sit»: 2a pars generalis quae habet tres particulas. Primo notificat quomodo sapiens se ipso contentus sit et qualiter amico non egeat. Secundo movet et removet unum dubium, ibi «Quaeris». In tertia revertitur ad propositum de amicitia, ibi «Nunc ad propositum».

Policraces (χφ: Policrates): Policrates: polis civitas, craton destructor.

Epistula 9a (χφ Vat. Urb. Lat. 218)

«Vide quid sit»: haec est secunda pars principalis quae habet tres particulas. In prima notificat et probat qualiter sapiens se ipso sit contentus et qualiter amico non egeat. In secunda movet huius gratia; removet quoddam dubium, ibi «Quaeris quomodo». In tertia revertitur ad propositum de amicitia, ibi «Nunc ad propositum».

Policrates dicitur a polis, quod est civitas, et craton destructio, inde Policrates, id est destructor civitatis, de quo Valerius, libro sexto [B. Μάξ. 6.9.ext.5].

Η ομοιότητα στα σχόλια των δύο χφφ είναι προφανής, αν και μπορούν να παρατηρηθούν κάποιες μικρές διαφορές στην επιλογή λέξεων και φράσεων ή στην επιλεκτικότητα του πρώτου έναντι του δεύτερου. Τα πρώτα σχόλια είναι αυτά που βρίσκουμε στο χφ BL Add. 11984 τα οποία αντιγράφηκαν από τον Manfredinus· τα δεύτερα προέρχονται από το χφ της Βατικανής Βιβλιοθήκης Vat. Urb. Lat. 218 που είναι ένα πλήρες αντίγρα-

10. Για να γίνει αντιληπτή και η φύση και το περιεχόμενό τους, δείγμα όλων αυτών των σημειώσεων (διαφορετικές κειμενικές γραφές, γλώσσες και επεξηγηματικά σχόλια) παρατίθεται στο Επίμετρο 1 (Επιστολή 21η).

φο των σχολίων του λομβαρδού λόγιου Gasparino Barzizza (περ. 1360 - περ. 1431).¹¹ Τα σχόλια του Barzizza είναι τα πιο γνωστά – αν και ανέκδοτα στην πλήρη μορφή τους ακόμη και σήμερα – από τα σχόλια που γράφτηκαν και κυκλοφόρησαν κατά τον 14ο και 15ο αι., και τα οποία εντάσσονταν στην προσπάθεια ερμηνείας των *Επιστολών* του Σενέκα την περίοδο αυτή, μια προσπάθεια η οποία πήρε τη μορφή πραγματικής διαμάχης μεταξύ των μελετητών του σχετικά με συγκεκριμένα μέρη των *Επιστολών* του, όπως επίσης και αναλυτικών και εξηγητικών σχολίων.¹²

Τα σχόλια του Barzizza στις *Επιστολές* του Σενέκα ανήκουν στην πρώιμη περίοδο της σταδιοδρομίας του, 1408¹³ με 1411¹⁴ ή 1412,¹⁵ ως καθηγητή της Ρητορικής στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβας, και πιθανώς να αποτελούσαν μέρος της προετοιμασίας του Barzizza για τις απαιτήσεις των παρουσιάσεών του στο πανεπιστήμιο και των δημόσιων ομιλιών του με θέμα τις *Επιστολές* του Σενέκα το 1411.¹⁶ Στον σχολιασμό του ο Barzizza κάνει αναφορές και στα σχόλια ενός προγενέστερού του, του Domenico dei Peccioli, τα οποία συνέκρινα με τα σχόλια τόσο του Barzizza όσο και με αυτά του χφ BL Add. 11984, διαπιστώνοντας ότι δεν παρουσιάζουν καθόλου κοινά στοιχεία μεταξύ τους.¹⁷ Η μέθοδος σχο-

11. Βλ. επίσης Επίμετρο 2. Για τα σχόλια του Barzizza, βλ. P. Andrés Escapa, *Gasparino Barzizza, comentarista de Séneca: Edición parcial de su comentario a las Epístolas morales a Lucilio*, Salamanca 1990 (πτυχιακή εργασία). D. Magni, «Gasparino Barzizza, una figura del primo Umanesimo», *Bergomum, Bollettino della Civica Biblioteca* 11 (1937) 104-18. G. Albanese, «Fra Medioevo e Umanesimo. Il commento di Gasparino Barzizza alle Lettere di Seneca», *Maestri e traduttori bergamaschi fra Medioevo e Rinascimento*, έκδ. C. Villa και F. Lo Monaco, Bergamo, Biblioteca Civica Angelo Mai, 1998, σσ. 97-110.

12. Γι' αυτή τη διαμάχη, βλ. L. A. Panizza, «Textual Interpretation in Italy, 1350-1450: Seneca's Letter I to Lucilius», *JWI* 46 (1983) 40-62, όπου βρίσκουμε την αναλυτική παρουσίαση μιας τέτοιας περίπτωσης από το εναρκτήριο τμήμα της πρώτης *Επιστολής* του Σενέκα στον Λουκίλιο (1.1-2). Εκεί εκθέτονται και εξετάζονται τα ερωτήματα που προκάλεσε το συγκεκριμένο τμήμα σε μελετητές του Σενέκα από τα μέσα του 14ου έως τα μέσα του 15ου αι., σε μια περιορισμένη εντούτοις γεωγραφική περιοχή, την Ιταλία.

13. Βλ. R. Sabbadini, «Lettere e orazioni edite e inedite di Gasparino Barzizza», *Archivio Storico Lombardo* 13 (1886) 373.

14. Panizza, ό.π. (σημ. 4), 302, και P. Andrés Escapa, «El metodo de Gasparino Barzizza en el comentario a Las epistolas morales de Seneca: Nuevas aportaciones del ms. 12 de Salamanca», *Minerva (vall)* 5 (1991) 259-91, ιδιαιτ. σ. 283.

15. R. G. G. Mercer, *The teaching of Gasparino Barzizza*, Λονδίνο 1979, σ. 80.

16. Αυτ., σ. 43.

17. Τα σχόλια του Peccioli σώζονται σήμερα σε ένα και μόνο χφ από τη δομινικανή εκκλησία της Santa Maria Novella στη Φλωρεντία, το οποίο τώρα βρίσκεται στο Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη, χφ Lat. 8555. Βλ. επίσης G. Albanese – S. Marcucci, «Tra Domenico da Peccioli e Gasparino Barzizza. Un nuovo codice del commento alle "Epistole ad Lucilium" di Seneca», *Gasparino Barzizza e la rinascita degli studi classici: fra continuità e rinnovamento (Napoli, Palazzo Sforza, 11 aprile 1997)*, έκδ. L. Gualdo Rosa, [*AION (filol)* 21 (1999)] 9-151. Domenico da Peccioli, *Lectura Epistularum Seneca*, έκδ. S. Marcucci, Φλωρεντία 2007.

λιασμού που ακολουθεί ο Barzizza στη διδασκαλία των φιλοσοφικών κειμένων,¹⁸ και την οποία αναπαράγει ο Manfredinus στο δικό του χφ, είναι αυτή της σχολαστικής παράδοσης του Μεσαίωνα, σε χρήση ακόμη την εποχή του Barzizza, και μάλιστα ευρεία, στις πανεπιστημιακές παραδόσεις (ίσως αυτές της περιόδου 1408-1411) ή και στις ιδιωτικές παραδόσεις του.¹⁹

Ο σχολιασμός αυτός βασίζεται στην παρουσίαση-ανάλυση των κλασικών συγγραφέων σύμφωνα με την τετραπλή κατηγοριοποίηση των *studia litterarum*, παράδοση που αναγόταν στην περίοδο της ρωμαϊκής αρχαιότητας και περιλάμβανε την αποκατάσταση του κειμένου (*emendatio* = *διόρθωσις*), η οποία γινόταν με την εισαγωγή διαφορετικών ή εναλλακτικών κειμενικών γραφών, όπου οι υπάρχουσες δεν ικανοποιούσαν τον αναγνώστη, την ανάγνωση ή διδασκαλία του κειμένου (*lectio* = *ανάγνωσις*), την έκθεση ή εξήγηση του νοήματος και του περιεχομένου (*enarratio* ή *expositio* = *έκθεσις*) και τέλος το *iudicium* (= *κρίσις*) των όσων αναφέρονταν στο κείμενο, η οποία μπορούσε να πάρει τη μορφή ερωτήσεως (*quaestio*) ή αμφισβητήσεως (*disputatio*).²⁰

Δυστυχώς για τη *lectio* και το *iudicium*, διαδικασίες που λάμβαναν χώρα μέσα στην τάξη, δεν έχουμε απτά στοιχεία. Δεδομένου επίσης ότι ο σχολιασμός του Barzizza αποτελούσε ένα συμπαγές σώμα κειμένου, ανεξάρτητου από το σώμα του κειμένου των *Επιστολών* του Σενέκα, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν διαθέτουμε στοιχεία για την *emendatio* του κειμένου· είναι βέβαιο πάντως ότι γινόταν κατά τη διαδικασία της διδασκαλίας των *Επιστολών*,²¹ αν και δεν έχουμε κάποιο απτό δείγμα αυτής της διαδικασίας. Αντιθέτως, η μορφή και το περιεχόμενο του χφ του Manfredinus μάς δίνουν μίαν εκ των έσω εικόνα και πληροφόρηση γι' αυτή τη διαδικασία της *emendatio*: έχουμε το κείμενο των *Επιστολών*,

18. Mercer, ό.π. (σημ. 15), σ. 83.

19. Αυτ., σσ. 42-45.

20. Για τη σχετική ορολογία, βλ. Hildemar, *Expositio regulae*, έκδ. R. Mittermüller, Regensburg 1880, σ. 428: *Lectio quid est? Secundum accentuum et sensuum necessitatem propria pronuntiatio, sive, ut alii dicunt, lectio est varia cuiusque scripti enuntiatio serviens dignitati personarum exprimensque habitum animi cuiusque. Enarratio quid est? Secundum poetae voluntatem uniuscuiusque descriptionis explanatio vel, sicut dicunt caeteri, enarratio est obscurorum sensuum quaestionumque explanatio. Emendatio quid est? Errorum apud poetas atque figmentorum reprehensio, sive, sicuti quidam aiunt, emendatio est correctio errorum, qui per scripturas actionemve fiunt. Iudicium quid est? Bene dictorum comprobatio, vel, ut nonnulli dicunt, iudicium est aestimatio, qua bene scripta perpendimus.* Βλ. επίσης O. Weijers, *Terminologie des Universités au XIIIe siècle*, Πάρις 1987, και R. R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Κέμπριτζ 1954.

21. Mercer, ό.π. (σημ. 15), σσ. 72-76.

πλήρες καθ' όλη την έκταση του χφ από διαφορετικές/εναλλακτικές κειμενικές γραφές που προφανώς προέρχονται είτε από αντιπαραβολή με άλλα χφφ του κειμένου είτε από αντιγραφή χφ που περιείχε αυτές τις γραφές. Η διαδικασία αυτή θεωρούνταν προαπαιτούμενο και αναγκαίο μέρος της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων και πήγαζε από την επιθυμία ή το ενδιαφέρον του γραφέα και/ή κατόχου του χφ να έχει στην κατοχή του ένα όσο το δυνατόν πληρέστερο κείμενο. Όπως αναφέρθηκε ήδη, στο χφ BL Add. 11984 η διαδικασία αυτή έγινε ταυτόχρονα με την αντιγραφή του κειμένου των *Επιστολών*.

Όσο για την *enarratio* ή *expositio*, τουλάχιστον για τον σχολιασμό του Barzizza και του Manfredinus, μπορούμε να διακρίνουμε δύο βασικές λειτουργίες: η πρώτη είναι να δοθεί σχηματικά και εμπεριστατωμένα η δομή και το περιεχόμενο κάθε επιστολής. Καθεμιά φέρει τον δικό της τίτλο ο οποίος δίνει επιγραμματικά το περιεχόμενό της. Ακολουθεί η προσπάθεια του σχολιαστή να δείξει τη σχέση που μπορεί να έχει η επιστολή με κάποιες/τις προηγούμενες ή επόμενες της, και στη συνέχεια η *materia* της επιστολής και η *intentio Senecae*. Οι περισσότερες επιστολές είναι διαιρεμένες σε *partes principales* ή *generales*, και κάθε *pars* σε *particulae*. Δίνεται επίσης μια περίληψη του περιεχομένου κάθε επιστολής, ή μια σύντομη παράφραση του κειμένου, προκειμένου να τονιστούν τα κύρια στάδια της *argumentatio*, και καθ' όλη την έκταση της επιστολής οι υποδιαιρέσεις συνοδεύονται από σύντομους πλαγιότιτλους. Αυτή η κατηγορία σχολίων συμβάλλει στην καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση του κειμένου, ενώ οι υποδιαιρέσεις και οι πλαγιότιτλοι, όπως π.χ., *De paupertate*, *De Pompei capite et de Crasso*, *De nulla fide habenda in rebus mundi*, *Democritus*, *Epicurus*, κτλ., οι οποίοι εντοπίζουν κάποιο συγκεκριμένο θέμα ή πρόσωπο στο κείμενο, λειτουργούν ως σημεία αναφοράς και διευκολύνουν την αναδρομή σε αυτά, καθιστώντας έτσι το κείμενο πιο εύχρηστο και πιο κατανοητό στον αναγνώστη. Τα πιο μακροσκελή σχόλια, τα οποία συνοψίζουν ή ελκύουν την προσοχή στην εξέλιξη της επιχειρηματολογίας ή σε συγκεκριμένες *sententiae*,²² αποτελούν μια σύντομη προσέγγιση (*accessus*) κάθε επιστολής, όπου ο σχολιαστής πραγματεύεται (α) την *continuatio*, το πώς η επιστολή σχετίζεται με την αντίστοιχη του Λουκίλιου (την οποία προφανώς δεν έχουμε και πιθανώς δεν υπήρξε ποτέ), και πώς σχετίζεται με την προηγούμενη επιστολή και με τις υπόλοιπες στο σύνολό τους όσον αφορά την επιχειρηματολογία του συγγραφέα· (β) τη *materia* ή τα περιεχόμενα κάθε

22. Αυτ., σ. 79.

επιστολής, και (γ) την *finalis intentio* του συγγραφέα.²³ Τόσο η *continuatio* όσο και η *intentio auctoris* χρησιμοποιούνταν για να δείξουν πως η ρητορική, η τέχνη της πειθούς, ήταν μια τέχνη που ταίριαζε απόλυτα σε ερωτήματα ηθικής και φιλοσοφικής φύσης.²⁴

Η δεύτερη λειτουργία σχετίζεται με τη χρήση του κειμένου ως θησαυρού παραδειγμάτων τα οποία συμβάλλουν στην καλλιέργεια της ικανότητας έκφρασης των μαθητών και στην ερμηνεία και κατανόηση του κειμένου. Πρόκειται για τα σχόλια στα διάστιχα ή στα περιθώρια, σύντομα ή μακροσκελέστερα, τα οποία παρέχουν συνώνυμα ή σύντομους ορισμούς λέξεων και φράσεων και στοιχεία του κειμένου που παραλείπονται· μπορούν επίσης να είναι ετυμολογικές γλώσσες, ειδικά για ελληνικές λέξεις, ή άλλες περιέργες ή ίσως άγνωστες λέξεις. Επίσης μπορεί να αποτελούνται από ακριβείς αναφορές στο κείμενο και σχόλια με βιογραφικά ή ιστορικά στοιχεία και λεπτομέρειες. Ενίοτε τα σχόλια μπορεί να είναι γενικότερης φύσης, όπως για παράδειγμα σε κάποιο σημείο το κειμένου του οποίου το επιχείρημα εμφανίζεται και σε κάποια άλλη επιστολή. Από αυτήν την κατηγορία, τις λεξιλογικές, επεξηγηματικές, εγκυκλοπαιδικές και πάσης φύσεως γλώσσες και σύντομες σημειώσεις,²⁵ οι οποίες καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος των σχολίων, αποκτούμε μια άμεση ζωντανή εικόνα των πρακτικών που εφαρμόζονταν σε μια σχολική τάξη, όπου μόνον ο δάσκαλος είχε πρόσβαση στο σχολιασμένο αντίγραφο του κειμένου· οι γλώσσες και τα λοιπά σχόλια δεν αποτελούσαν πρωταρχικά κάποιου είδους βοήθεια για τον μαθητή, αλλά για τον δάσκαλο· κάθε γλώσσα βρισκόταν στο κείμενό του για να του υπενθυμίσει είτε να εξηγήσει κάποιο ιδιαίτερο σημείο του κειμένου στους μαθητές είτε για να κάνει κάποιες ερωτήσεις σχετικά με αυτό. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στα σχολεία της Ιταλίας, σχολεία όχι με την έννοια του σχολείου όπως την εννοούμε σήμερα, ο δάσκαλος υπαγόρευε στους μαθητές του μέσα από το αντίγραφο του και οι μαθητές κατέγραφαν ό,τι άκουγαν στα δικά τους αντίγραφα. Στη συνέχεια ο δάσκαλος εξηγούσε το λεξιλόγιο, τη γραμματική και τη σύνταξη, και έκανε γενικά σχόλια επάνω στο κείμενο.²⁶ Τα εκτεταμένα σχόλια τα οποία

23. Αυτ., σ. 84.

24. Βλ. E. A. Quain, «The Medieval *Accessus ad Auctores*», *Traditio* 3 (1945) 215-64· R. W. Hunt, «The Introduction to the *Artes* in the Twelfth Century», *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science*, τ. 5, Άμστερνταμ 1980, σσ. 117-144· R. B. C. Huygens, *Accessus ad auctores*, Leiden 1970, σσ. 71-131.

25. Για τον ορισμό και τη λειτουργία των όρων, βλ. G. R. Wieland, *The Latin Glosses on Arator and Prudentius in Cambridge University Library*, MS Gg.5.35, Toronto 1983 [Studies and Texts, 61].

26. Αυτ., σσ. 191-193.

λειτουργούν επεξηγηματικά για το κείμενο και δίνουν πληροφορίες για το ιστορικό και τις πηγές του κειμένου, επεξηγούν γεωγραφικά ονόματα, παρέχουν ιστορικές πληροφορίες, χρησιμοποιούνται από τον δάσκαλο προκειμένου να καταστήσει τους μαθητές του γνώστες των πληροφοριών αυτών, ειδικά όσων σχετίζονταν με ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα.

Και αυτού του είδους το υλικό μπορούσε να αντληθεί από τους κλασικούς συγγραφείς και ιδιαίτερα τον Σενέκα, ο οποίος ήταν από τους πιο συχνά αντιγραφόμενους συγγραφείς και αγαπημένη πηγή αποφθεγμάτων (*sententiae*) στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Θεωρούνταν «ένα είδος λατομείου από το οποίο μπορούσε ο καθένας να αντλήσει κάθε είδους πληροφορία»,²⁷ και να την προσαρμόσει στις απαιτήσεις κάθε εποχής. Και γι' αυτόν τον λόγο οι *Επιστολές* του Σενέκα ήταν από τα πιο προσφιλή αναγνώσματα σε κάθε εποχή:²⁸ ικανοποιούσαν τους δύο κύριους σκοπούς κάθε ρητορικής σχολής: ο πρώτος ήταν η διδασκαλία της ηθικής και της φιλοσοφίας, σκοπός ο οποίος επιτυγχανόταν από τις εύστοχες και επιγραμματικές απόψεις τους, φιλοσοφικές ή ηθικές, τις *sententiae*, οι οποίες περιέχονται σε πολλές από τις *Επιστολές* του· ο δεύτερος στόχος ήταν η χρήση της κλασικής λατινικής γλώσσας και του ύφους των συγγραφέων της· και σε αυτό, ο Σενέκας ήταν μία από τις πλουσιότερες πηγές άντλησης υλικού: «Μπορούμε να πιστέψουμε απολύτως τον Τάκιτο που λέει πως ο Σενέκας είχε ένα ευπρόσδεκτο ταλέντο, που ικανοποιούσε στην εντέλεια τις προτιμήσεις εκείνης της εποχής. Είχε πραγματικά όλες εκείνες τις ιδιότητες που εντυπωσιάζουν αμέσως έναν αναγνώστη – την πετυχημένη, αν όχι εντυπωσιακή, εκλογή λέξεων και φράσεων, μια κάποια ευλυγισία, έναν ευφωνικό συνδυασμό των ήχων, εξαιρετικά επεξεργασμένο ρυθμό στη φράση και, πάνω απ' όλα αυτά, διακρίνεται για τη σαφήνειά του».²⁹ Αυτά τα χαρακτηριστικά συντέλεσαν στο να εκτιμηθεί ο Σενέκας και το έργο του τόσο στον Μεσαίωνα όσο και στη διάρκεια της Αναγέννησης.

Συνοψίζοντας, και για να επανέλθουμε στο χφ BL Add. 11984 και στον γραφέα του, φαίνεται ότι ο Manfredinus αρχικά αντέγραψε το κείμενο των *Επιστολών* του Σενέκα όπως επίσης τις διαφορετικές κειμενικές γραφές (1409) και μετά από κάποιο διάστημα χρησιμοποίησε ένα αντίγραφο των σχολίων του Barzizza από το οποίο έκανε μια επιλεκτική και

27. Mercer, *ό.π.* (σημ. 15), σ. 86.

28. E. J. Kenney, *The Cambridge History of Classical Literature*, τ. 2, Κέμπριτζ 1982, σ. 518.

29. H. J. Rose, *Ιστορία της Λατινικής Λογοτεχνίας*, μτφρ. Κ. Χ. Γρόλλιος, τ. 2, Αθήνα 1989, *ιδιαιτ.* τ. 2, σ. 83.

όχι τόσο λεπτομερή αντιγραφή μέρους των σχολίων. Πρόκειται όμως για κάποιον που επιδείκνυε ένα ερασιτεχνικό ενδιαφέρον για την κλασική λογοτεχνία και τη μελέτη της από τους σύγχρονούς του, ή ήταν ένας από τους πολλούς μαθητές του Barzizza και το χφ του ήταν το προσωπικό του αντίγραφο στο οποίο κράτησε σημειώσεις από παραδόσεις του λομβαρδού καθηγητή, ή μήπως ακόμη ήταν το εργαλείο του για έναν ρόλο ανάλογο με αυτόν του Barzizza; Η φύση και το περιεχόμενο των σχολίων του χφ – με τις λειτουργίες που αυτά επιτελούν και τις ανάγκες που καλύπτουν, όπως αυτές περιγράφηκαν παραπάνω – με ωθούν να εικάσω ότι στην Εύβοια του 1409, λίγες δεκαετίες προτού το νησί περιέλθει στην κατοχή των Οθωμανών Τούρκων (1470), ο Manfredinus de Ponte, κατά μίμηση του Gasparino Barzizza, πέραν των καθηκόντων του ως γραμματέα της βενετικής διοίκησης του νησιού εκτελούσε και χρέη δασκάλου, παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα σε γόνους των βενετικών οικογενειών που βρίσκονταν στο νησί την περίοδο εκείνη, και ότι το χφ του φωτίζει ως έναν βαθμό μια έκφραση της κοινωνικής ζωής και δραστηριότητας των μελών της βενετικής κοινότητας. Όχι μόνο στην Εύβοια, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε και σε άλλα μέρη του βενετοκρατούμενου ελληνισμού.

Επίμετρο 1

Επιστολή 21η και τα συνοδευτικά σε αυτή σχόλια από το χφ BL Add. 11984

Το κείμενο της Επιστολής ακολουθεί την έκδοση L. A. Seneca, *Ad Lucilium Epistulae Morales*, έκδ. L. D. Reynolds, τ. 2, Οξφόρδη 1965, σσ. 56-59.

Τα Apparatus είναι τοποθετημένα με την ακόλουθη σειρά:

- (1) Διαφορετικές κειμενικές γραφές
- (2) Σχόλια στη δομή και στο περιεχόμενο της Επιστολής
- (3) Επεξηγηματικά σχόλια

XXI SENECA LUCILIO SUO SALUTEM

- 1 Cum istis tibi esse negotium iudicas de quibus scripseras? Maximum negotium tecum habes, tu tibi molestus es. Quid velis nescis, melius probas honesta quam sequeris, vides ubi sit posita felicitas sed ad illam pervenire non audes. 5

3 tecum] al. tibi

1 XXI ... SALUTEM] Quod tendentem ad philosophiam impedit mundanae infelicitatis falsa existimatio et quod solum ingenium facit hominem clarum et quod si habere cupimus cupiditatibus detrahendum est.

Postquam in superioribus quattuor epistulis Seneca persuasit Lucilio quod ista bona fortunae contemneret et universam vitam suam sic instrueret praeceptis philosophiae quod nulla esset discrepantia sed summa convenientia in omnibus actionibus vitae suae removendo quasdam excusationes Lucilii qui se excusabat propter turbam familiarium et amicorum quos non poterat deserere. Nunc in praesenti epistula vehementius eum reprehendit de hoc suo iudicio assignans causam sui erroris et eum revocando ab hoc errore ad studium philosophiae per veram gloriam atque famam, per diminutionem cupiditatum et per frugalitatem.

Materia huius epistulae est de falsa existimatione felicitatis et vera fama; item de diminutione cupiditatum et de temperantia sive frugalitate.

Intentio Senecae est a falsa existimatione felicitatis reducere Lucilium ad studium philosophiae per famam atque gloriam quam scientia principaliter parit et per diminutionem cupiditatum atque per frugalitatem.

Dividitur praesens epistula in tres partes principales. In prima reprehendit Lucilium suam excusationem reiiciendo in ipsum tantum et manifestat causas erroris et ipsum errorem. In secunda ad confirmationem immediatae particulae superioris revocat eum ad amorem et studium philosophiae per famam et gloriam quae talia sequitur studia, ibi «Studia tua». In tertia dans institutum munusculum revocat eum ad illud idem philosophiae studium per diminutionem cupiditatum et per frugalitatem, ibi «Ne gratis». Prima dividitur in tres particulas; primo accusat Lucilium super excusatione sua; secundo manifestat causam erroris sui, ibi «Quid sit autem»; in tertia declarat errorem et ipsum corrigi, ibi «Erras Lucili».

2 istis] scil. philosophicis moribus 4 melius ... sequeris] id est aliud dicis et aliud agis

- Quid sit autem quod te impediatur, quia parum ipse dispicias,
dicam: magna esse haec existimas quae relicturus es, et cum
proposuisti tibi illam securitatem ad quam transiturus es, retinet
te huius vitae a qua recessurus es fulgor tamquam in sordida et
2 obscura casurum. Erras, Lucili: ex hac vita ad illam ascenditur. 5
Quod interest inter splendorem et lucem, cum haec certam
originem habeat ac suam, ille niteat alieno, hoc inter hanc vitam
et illam: haec fulgore extrinsecus veniente percussa est, crassam
3 illi statim umbram faciet quisquis obstiterit: illa suo lumine 10
illustris est. Studia te tua clarum et nobilem efficient. Exemplum
Epicuri referam. Cum Idomeneo scriberet et illum a vita
speciosa ad fidelem stabilemque gloriam revocaret, regiae tunc
potentiae ministrum et magna tractantem, «si gloria» inquit
4 «tangeris, notiores te epistulae meae facient quam omnia ista 15
quae colis et propter quae coleris». Numquid ergo mentitus est?
quis Idomeneus nosset nisi Epicurus illum litteris suis incidisset?
Omnes illos megistanas et satrapas et regem ipsum ex quo

1 quia] al. quid 2 es] (*ms.*: est) al. es 12 speciosa] al. spinosa 17
megistanas] (*ms.*: magistr.nas *p.c.*) al. magistratus

1 Quid ... quod] 2a particula manifesta(t) causam sui erroris 5 Erras
Lucili] 3a particula in qua declarat errorem quem corrigit 10 Studia
... tua] 2a pars generalis in qua contra errorem Lucilii vult probare
quod studia philosophiae facient eum clarum et nobilem, et habet sex
particulas

1 Quid ... impediatur] Epistula . x . quid sit quod nos impediatur beate
vivere 2 haec] scil. dignitates et divitias 3 securitatem] scil. vitam
philosophicam 5 vita] scil. mundana | illam] scil. beatam |
ascenditur] scil. ascendendo proceditur 6 haec] scil. lux 7 ille] scil.
splendor | alieno] id est a luce procedat | inter] hoc scil. interest 8
illam] futuram scil. vel speculata | haec] scil. vita ambitiosa | crassam]
id est spissam 9 illa] scil. beata 10-11 Exemplum ... referam] § 3
Nota hic pulchra infra de memoria nominis per scripturas 13
ministrum] scil. Idomeneum 14 epistulae meae] si te in illis nominare
(?) 15 mentitus est] quasi diceret «non» 17 satrapas] id est prin-
cipes; sapientes vel reges, vel duces Persarum | regem ipsum] Idomenei
dominum | ex quo] scil. rege

5	<p>Idomenei titulus petebatur oblivio alta suppressit. Nomen Attici perire Ciceronis epistulae non sinunt. Nihil illi profuisset gener Agrippa et Tiberius progner et Drusus Caesar pronepos; inter tam magna nomina taceretur nisi <sibi> Cicero illum applicuisset. Profunda super nos altitudo temporis veniet, pauca ingenia caput exserent et in idem quandoque silentium abitura oblivioni resistant ac se diu vindicabunt. Quod Epicurus amico suo potuit promittere, hoc tibi promitto, Lucili: habebo apud posteros gratiam, possum mecum duratura nomina educere. Vergilius noster duobus memoriam aeternam promisit et praestat:</p> <p style="padding-left: 40px;">fortunati ambo! si quid mea carmina possunt, nulla dies umquam memori vos eximet aevo, dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum accolet imperiumque pater Romanus habebit.</p>	5 5 10 15
---	---	--------------------

4-5 applicuisset] al. amplicisset 9 mecum] al. in aevum 10 promisit] (*ms.*: promittit) al. promisit 12 possunt] al. prosunt 15 accolet ... habebit] al. accolet imperiique caput Romanus habebit

1 Nomen Attici] 2a particula in qua probat exemplum Ciceronis 5 Profunda ... vindicabunt] 3a particula in qua vult ingenia comparare sive studia philosophica ad cetera ingenia 7 Quod ... educere] 4a particula in qua invitatur Lucilium ad studium philosophiae per famam quam sibi adhaeret Seneca sicut Epicurus adhaesivit Idomeneo 10 Vergilius noster] 5a particula in qua eadem conclusio declaratur exemplo Virgilii

1 Attici] id est cuiusdam Romani. Nota quod Atticus coniugavit filiam Agrippae ex qua nata est Ag(ri)ppina, uxor Tiberii Caesaris, alia ab Agrippina, matre Neronis, et sic Tiberius fuit progner Attici; ex Agrippina et Tiberio, tertio imperatore, natus est Drusus, dictus Caesar, non imperator sed ex devotione Iulii Caesaris 2 illi] scil. Attico 3 pronepos] ipsius Attici 4 taceretur] scil. Atticus 6 ingenia] scil. sapientum qui sunt pauci | caput] id est nomen suum | exserent] manifestabunt, id est ut consequetur eorum memoria 7 vindicabunt] ab oblivione | Quod] id 8 suo] Idomeneo | promitto] scil. famam aeternam 10 duobus] scil. Niso et Curiolo [*Euryalo*] 12-15 fortunati ... habebit] Versus Virgilii in IXo libro [*Βιργ. Α. 9.446-49*] 1 4 immobile saxum] id est rupes Strapeia [*Tarpeia*]

- 6 Quoscumque in medium fortuna protulit, quicumque membra
ac partes alienae potentiae fuerant, horum gratia viguit, domus
frequentata est, dum ipsi steterunt: post ipsos cito memoria
defecit. Ingeniorum crescit dignatio nec ipsis tantum honor
7 habetur, sed quidquid illorum memoriae adhaesit excipitur. Ne 5
gratis Idomeneus in epistolam meam venerit, ipse eam de suo
redimet. Ad hunc Epicurus illam nobilem sententiam scripsit
qua hortatur ut Pythoclea locupletem non publica nec ancipiti
via faciat. «Si vis» inquit «Pythoclea divitem facere, non pe-
8 cuniae adiciendum sed cupiditati detrahendum est». Et apertior 10
ista sententia est quam (ut) interpretanda sit, et disertior quam
ut adiuvanda. Hoc unum te admoneo, ne istud tantum existimes
de divitis dictum: quocumque transtuleris, idem poterit. Si vis
Pythoclea honestum facere, non honoribus adiciendum est sed
cupiditatibus detrahendum; si vis Pythoclea esse in perpetua 15

2 horum ... viguit] al. horum gratia viguere 5 Ne] (*ms.*: nec) al. ne
9 divitem] al. locupletem 12 existimes] (*ms.*: extimes) al. existimes

5-6 Ne ... Idomeneus] 3a pars generalis quae habet quattuor particulas.
In prima invitat Lucilium ad studium philosophiae per diminutionem
cupiditatum, exemplo et auctoritate Epicuri ut hoc modo perveniat ad
felicitatem

1 Quoscumque] pro «quos» | protulit] id est exaltavit in gloriam |
quicumque] pro «qui» 2 partes ... fuerant] id est qui fuerant magni et
potentes penes dominos suos | horum] scil. sapientum | horum ...
viguit] supple «dum» 3 post ipsos] id est cum mortui sunt 4
dignatio] id est veneratio | ipsis] scil. ingeniis 5 excipitur] id est
elligitur in honorem 7 redimet] id est ornabit | hunc] Idomeneum
8 Pythoclea] nomen proprium 8-9 non ... via] scil. divitiis et
ambiguus honoribus 9 inquit] Epicurus 12 adiuvanda] quia
declaratione non eget 13 quocumque transtuleris] id est ad
quamcumque materiam reduceris vim habebit

- voluptate, non voluptatibus adiciendum est sed cupiditatibus detrahendum; si vis Pythoclea senem facere et implere vitam, 9 non annis adiciendum est sed cupiditatibus detrahendum. Has voces non est quod Epicuri esse iudices: publicae sunt. Quod fieri in senatu solet faciendum ego in philosophia quoque 5 existimo: cum censuit aliquis quod ex parte mihi placeat, iubeo illum dividere sententiam et sequor quod probo. Eo libentius Epicuri egregia dicta commemoro, ut istis qui ad illum confugiunt spe mala inducti, qui velamentum ipsos vitiorum suorum habituros existimant, probent quocumque ierint honeste esse 10 vivendum. Cum adieris eius hortulos +et inscriptum hortulis+ «HOSPES HIC BENE MANEBIS, HIC SVMMVM BONVM VOLVPTAS EST» paratus erit istius domicilii custos hospitalis, humanus, et te polenta excipiet et aquam quoque large ministrabit et dicet, «ecquid bene acceptus es?» «Non irritant» inquit 15 «hi hortuli famem sed extinguunt, nec maiorem ipsis potionibus sitim faciunt, sed naturali et gratuito remedio sedant; in

6 existimo] (*ms.*: extimo) al. existimo 8 dicta] al. decreta 10 existimant] (*ms.*: extimant) al. existimant

4-5 Quod ... solet] haec est 2a particula in qua sedat admirationem multorum et aufert defensionem his qui suas voluptates tueri volunt per sententiam Epicuri qui summum bonum in voluptate posuit 11 Cum ... hortulis+] haec est 3a particula in qua confirmat superiorem sententiam de diminutione cupiditatum per frugalitatem quam nobis suasit Epicurus

2 implere vitam] id est longam facere vitam 7 sequor] scil. illam partem quae mihi placet et aliud abicio | Eo] (*ms.*: pro eo) id est propter id 8 istis ... illum] (*ms.*: isti qui ad illa) propter suam excusationem 9 ipsos ... suorum] (*ms.*: ipsa vitiorum suorum) id est dicta Epicuri inhonesta 11 Cum ... hortulis+] (*ms.*: cum audierint ista / audient / istic hortulos / et inscriptum hortulis) *ista*: scil. quae dicere volo || *istic*: id est libro Epicuri || *hortulos*: Epicurus in suis libris introduxit hortulos ad loquendum et ad vocandum homines ad sobrietatem et ad frugalitatem 13 hospitalis] scil. ipse custos 14 excipiet] id est recipiet 15 acceptus] id est receptus 17 sedant] scil. sitim

- 11 hac voluptate consenui». De his tecum desiderii loquor quae consolationem non recipiunt, quibus dandum est aliquid ut desinant. Nam de illis extraordinariis quae licet differre, licet castigare et opprimere, hoc unum commonefaciam: ista voluptas naturalis est, non necessaria. Huic nihil debes; si quid impendis, voluntarium est. Venter praecepta non audit: poscit, appellat. Non est tamen molestus creditor: parvo dimittitur, si modo das illi quod debes, non quod potes. Vale. 5

1 De ... loquor] Haec est 4a particula in qua distinguit naturalia desideria quae frugalitatem exigunt ab his quae sunt ex(tra)ordinaria

2 consolationem] consolatio danda est miseris et infirmis, non probis et incolumis [sic] | quibus] scil. desideriiis 2-3 ut desinant] ut fames et sitis fugiant 3 illis] id est superfluis et voluptariis desideriiis 4 hoc ... commonefaciam] id est demonstrabo ipsa desideria extraordinaria esse communia 6 voluntarium] et non necessarium | poscit] «non» supple 7 appellat] «non» supple 8 quod debes] scil. necessaria

Επίμετρο 2

Συγκριτικός πίνακας των σχολίων του Manfredinus de Ponte (χφ BL Add. 11984) και του Gasparino Barzizza (χφ Vat. Urb. Lat. 218) στην 9η Επιστολή του Σενέκα.

Gasparino Barzizza
Βατικανό, χφ Vat. Urb. Lat. 218

Manfredinus de Ponte
Λονδίνο, χφ BL Add. 11984

Epistula 9a

... Potest autem haec epistula dividi in tres partes. In prima proponens dubitationem sive quaesitum Lucilii per modum quaestionis constituit suis terminis et propriis hanc quaestionem tractans quoddam supposi-

Epistula 9a

Quod sapiens se ipso contentus amico non indigeat et quem quis sibi amicum faciat.

Haec epistula tres habet partes. In prima proponens dubitationem sive quaesitum Lucilii per modum quae-

tum ipsius quaestionis, scilicet de animo impatiente. In secunda probat quod sapiens est contentus se ipso et declarat qualiter se habet ad amicum, ibi «Vide quam sit se contentus». In tertia exponit illud dictum «sapiens se ipso contentus» contra Epicurum et ponit decisionem utriusque quaestionis, scilicet utrum sapiens sit contentus se ipso et utrum egeat amico, ibi «Se contentus est sapiens». Prima pars habet tres particulas. In prima proponit quaesitum Lucilii. In secunda constituit hanc quaestionem ab auctore et ab eo quod supponitur in quaestione, ibi «Haec obicitur Stilboni». In tertia comparans suam sententiam cum veteribus Stoicis brevi subiectione diffinit suum intentum, ibi «Vide ergo».

... «Vide quid sit»: haec est secunda pars principalis quae habet tres particulas. In prima notificat et probat qualiter sapiens se ipso sit contentus et qualiter amico non egeat. In secunda movet huius gratia; removet quoddam dubium, ibi «Quaeris quomodo». In tertia revertitur ad propositum de amicitia, ibi «Nunc ad propositum».

... «Se contentus est sapiens»: haec est tertia pars principalis quae habet tres particulas. In prima praeparat intentionem suam contra Epicurum. In secunda exequitur, ibi «Se contentus est». In tertia plena manu satis-

tionis constituit suis terminis et propriis hanc quaestionem tractans quoddam suppositum huius quaestionis, scilicet de anima impatiente. In secunda probat quod sapiens est contentus se ipso et declarat qualiter se habeat ad amicum, ibi «Vide quam sit se contentus». In tertia exponit illud dictum «sapiens se ipso contentus» contra Epicurum et ponit decisionem utriusque quaestionis, scilicet utrum sapiens sit contentus se ipso et utrum egeat amico, ibi «Se contentus est sapiens». Prima pars habet tres particulas. In prima proponit quaesitum Lucilii. In secunda constituit hanc quaestionem ab auctore et ab eo quod supponitur in quaestione, ibi «Haec obicitur Stilboni». In tertia comparans suam sententiam cum veteribus Stoicis brevi subiectione diffinit suum intentum, ibi «Vide ergo».

Vide quam sit ...: 2a pars generalis quae habet tres particulas. Primo notificat quomodo sapiens se ipso contentus sit et qualiter amico non egeat. Secundo movet et removet unum dubium, ibi «Quaeris». In tertia revertitur ad propositum de amicitia, ibi «Nunc ad propositum».

Nunc ad propositum ...: 3a particula.

3a pars principalis quae habet tres particulas. In prima praeparat (in)intentionem suam contra Epicurum. In secunda exequitur, ibi «Se contentus

faciens Lucilio docet superiores sententias convenire etiam cum adversario, scilicet Epicuro et multis aliis, ibi «Ne existimes».

Stilbon fuit unus ex vii sapientibus Graeciae nomine Bias Prianensis quem Seneca hic vocat Stilbonem. Nam Stilbon idem est quod Mercurius iste autem Mercurialis fuit, scilicet sapiens et eloquens, de quo Valerius, libro septimo «De sapienter dictis et factis» [B. Μάξ. 7.2.ext.3].

Policrates dicitur a polis quod est civitas et craton destructio, inde Policrates, id est destructor civitatis, de quo Valerius, libro sexto [B. Μάξ. 6.9.ext.5].

Salamandra est serpens nimia sui frigiditate ignem extinguens vel in eo vivens; lege Plinium, libro decimo (Xo) et libro undetricesimo (XXVIIIo) «De naturali historia».

«Boni consule»: Quintilianus dicit primo «De Institutione Oratoria» secundum antiquos id est «iudico unum illud rogat boni consulas», id est «bonum iudices»; sic ergo «boni consule», id est «bene» vel «bonum iudica» vel «bonam vocem», et secundum alios «pro bono consilio habe», vel sic «boni consule», id est «de ea aliquid boni excerpe».

«Expunxi»: hoc verbum tractum est ab his qui plene concluserunt rationem. Solent enim dicere «ratio est

est». In tertia plena manu satisfaciens Lucilio docet superiores sententias convenire cum etiam adversario, scilicet Epicuro et multis aliis, ibi «Ne existimes».

Stilbon: Stilbon.
9.18-19 Nota de Stilbone.

Poliorcetes (ms: *Policrates*): Policrates: polis civitas, craton destructor.

boni consule: Quintilianus: «boni consule», id est «bonum iudices» [Κοϊντ. Inst. 1.6.32]; secundum alios «pro bono consilio habe» vel sic «boni consule» id est «de ea aliquid boni excerpe».

expunxi: id est explicui aut exegi.
|| id est calculavi.

expuncta», id est punctata et calculata.

Nota cum dicit «apud poetam comicum» quod allegat Terentium cuius dictum meminit apud ipsum legi in tertia comoedia quae dicitur Heauton Timorumenos, actu secundo. Refert autem sententiam et non verba formaliter. Terentius enim in verbis Cremetis ad Clitifonem inquit «Quid reliqui est quin habeant Clinia, quae quidem dicuntur in homine bona? parentes, patriam incolumem, amicos, genus, cognatos, divitias. Atque perinde sunt ut illius animus est qui ea possidet: qui uti scit, ei bona sunt; illi, qui non utitur recte, mala». [Τερ. Hau. 193-96]

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής
και Λατινικής Γραμματείας
της Ακαδημίας Αθηνών

comicum ... putat: Terentium; in comoedia, quae tertia dicitur, H(e)auton Timorumenos, actu secundo, Terentius dicit in verbis Cremetis ad Clitifonem «Quid reliqui est quin habeat Clinia, quae quidem dicuntur in homine bona? parentes, patriam incolumem, amicos, genus, cognatos, divitias. Atque perinde sunt ut illius animus est qui ea possidet: qui uti scit, ei bona sunt; illis, qui non utuntur recte, mala». [Τερ. Hau. 193-96]

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ

